

„Sprawiedliwi wśród Narodów Świata” – międzynarodowy kontekst analizy statystycznej

Marta Kupczewska

UNIwersytet w Białymstoku
WYDZIAŁ STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ORCID: 0000-0002-7168-4927

Karol Łopatecki

UNIwersytet w Białymstoku
WYDZIAŁ STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
ORCID: 0000-0002-7921-9421

ABSTRACT

”Righteous Among the Nations” – the international context of statistical analysis

The article shows the complex context of issues and problems related to statistical analysis of the “Righteous Among the Nations” phenomenon. Using databases based on the activities of Yad Vashem, it attempts to show the interpretative complexity in the compilations made with their help. The main part of the work is preceded by a description of the origin of the concept of honouring people who saved Jews during the Second World War, the scope of commemorations, the principles of awarding the title and the activity of the Commission for the Designation of Righteous Among the Nations.

KEY WORDS: “Righteous Among the Nations”, Yad Vashem Commission for the Designation of Righteous Among the Nations, politics of remembrance, Holocaust, rescuing Jews, the politics of memory

SŁOWA KLUCZOWE: „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata”,
Komisja ds. Wyznaczania Sprawiedliwych wśród Narodów
Świata Yad Vashem, polityka pamięci, Zagłada, ratowanie Ży-
dów

W niniejszym artykule prezentujemy kontekst zagadnień i problemów związanych z analizą statystyczną dotyczącą zjawiska „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata”. Jest to zagadnienie niezmiennie wywołujące silne emocje, a nawet stanowiące element gry politycznej¹. Z jednej strony, przywołane wyliczenia liczbowe mają na celu rozciągnięcie (często bezrefleksyjne) zebranych w formie bazy danych studiów przypadków na ogólne postawy ludności z poszczególnych państw wobec losu Żydów podczas II wojny światowej. Z drugiej zaś – wskazuje się na zupełną bezcelowość analiz kwantytatywnych, podkreślając przy tym, że pomija się w tych zestawieniach problem ofiar, które powinny być głównym podmiotem badań naukowych. W kontekście istniejącego, często wykraczającego poza ramy naukowe sporu, staramy się przybliżyć złożoność kontekstu analiz ilościowych wykorzystujących bazy danych oparte na działalności Yad Vashem².

1. Yad Vashem i „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata”

Konieczność szczególnego upamiętnienia osób ratujących Żydów przed Zagładą już od drugiej połowy lat 40. XX w. pojawiały się w oczekiwaniach wyśtosowywanych wobec izraelskich władz zarówno przez ocalałych z Zagłady, jak i osób udzielających im ratunku. Po wielu

¹ Badania związane z polityką historyczną i polityką wobec pamięci posiadają rozbudowane badania naukowe. Odnośnie analiz prowadzonych przez polskich badaczy godna polecenia jest praca *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014 czy publikacje Katarzyny Kąckiej dotyczące polityki pamięci, zob. m.in.: K. Kącka, *Polityka historyczna: kreatorzy, narzędzia, mechanizmy działania – przykład Polski* [w:] *Narracje pamięci: między polityką a historią*, red. K. Kącka, J. Piechowiak-Lamparska, A. Ratke-Majewska, Toruń 2015, s. 59–80.

² O działalności Yad Vashem (ang. *The Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority in Jerusalem*), zob. S. Spector, *Yad Vashem* [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 4, I. Gutman (ed.), New York–London 1990, s. 1681–1686; M. Brog, *Yad Vashem* [w:] *The Holocaust Encyclopedia*, W. Laqueur, J.T. Baumel (eds.), New Haven–London 2021, s. 607–701; *The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust*, vol. 1–8, I. Gutman (ed.), Jerusalem, 2003–2007 oraz baza danych Yad Vashem, *The Righteous Among the Nations Database*, <https://righteous.yadvashem.org/> [dostęp: 11.03.2022]. Por. M. Paldiel,

The Righteous Among the Nations at Yad Vashem, „The Journal of Holocaust Education” 7 (1998), no. 1–2, s. 45–66; *idem*, *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*, New Jersey 1993; M. Gilbert, *The Righteous: The Unsung Heroes of the Holocaust*, New York, 2003; *idem*, *The Significance of Yad Vashem’s “Righteous” Program* [w:] *Those who Dared: Rescuers and Rescued: a Teaching Guide for Secondary Schools*, A. Grobman (ed.), Los Angeles 1995, s. 15–18; M. Bejski, *Righteous among the Nations and Their Part in the Rescue of Jews* [w:] *Rescue Attempts During the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference*, I. Gutman, E. Zuroff (eds.), Jerusalem 1977, s. 627–647.

3 Ustawa o Yad Vashem przyjęta została przez Kneset 19 sierpnia 1953 r.: The Yad Vashem – Holocaust Martyrs’ and Heroes’ Remembrance Authority Law, 5713/1953. Por. D. Bar, *Holocaust and Heroism in the Process of Establishing Yad Vashem (1942–1970)*, „Dapim: Studies on the Holocaust” 30 (2016), no. 3, s. 166–190; K. Kabalek, *The Commemoration before the Commemoration: Yad Vashem and the Righteous Among the Nations, 1945–1963*, „Yad Vashem Studies” 39 (2011), no. 1, s. 169–211.

4 Zob.: *Martyrs’ and Heroes Remembrance (Yad Vashem) Law 5713–1953*, <https://www.yadvashem.org/about/yadvashem-law.html> [dostęp: 11.03.2022].

5 Por. J.C. Blutinger, *Yad Vashem and the State of Holocaust Education in Israeli Schools in the 1960s*, „Jewish Social Studies: History, Culture, Society” 21 (2015), no. 1, s. 123–150.

6 Pierwszym odznaczonym został Niemiec Ludwig Wörl, zob. *Wörl Ludwig*, https://righteous.yadvashem.org/?search=M.31.2/1&searchType=righteous_only&language=en&item-Id=4018265&ind=0 [dostęp: 11.03.2022].

latach znalazły one wyraz w akcie założycielskim Yad Vashem – Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu z 1953 r., ale formalne ich wdrożenie zajęło kolejne 10 lat³. Oddanie hołdu niezżydowskim bohaterom, którzy z narażeniem własnego życia ratowali Żydów w czasie Zagłady, stanowiło jedno z dziewięciu głównych celów przyświecających powołaniu tego instytutu⁴. Aż do początku lat 60. XX w. misja ta nie była jednak traktowana priorytetowo przez władze Izraela⁵. W sytuacji zagrożenia bytu młodego państwa wołały one eksponować w swej polityce pamięci treści związane z aktywnym oporem żydowskim, takim jak powstania w gettach, niż „bierną” rolę uratowanych. Dopiero w 1962 r., pod dużą presją społeczną, powołano osobny Departament Sprawiedliwych. Rok później pracę rozpoczęła specjalna komisja analizująca wnioski o uznanie za „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” (ang. *Commission for the Designation of the Righteous Among The Nations*), która już w marcu 1963 r. przyznała pierwsze odznaczenie⁶.

Koncepcja upamiętnień tworzyła się przez wiele lat poprzedzających jej oficjalne procedowanie i w swej zasadniczej formie nie uległa ona zmianom do dziś. Wy różnieni oprócz dyplomu otrzymują specjalny medal z imieniem i nazwiskiem, a ustawa o Yad Vashem umożliwia ponadto nadanie im honorowego obywatelstwa Izraela⁷. Procedura przewiduje także pośmiertne przyznawanie tytułu „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” wraz ze wszystkimi możliwymi w tym względzie przywilejami i wówczas odbierają go bliscy uhonorowanej osoby. Ceremonie przeprowadzane są albo w Sali Pamięci przy Yad Vashem (hebr. *Ohel Yizkor*), albo w kraju zamieszkania osoby odznaczonej, co odbywa się za pośrednictwem izraelskich przedstawicieli dyplomatycznych. „Sprawiedliwi” lub ich bliscy, którzy zdecydowali się na oficjalną ceremonie w Yad Vashem, uzyskiwali ponadto możliwość osobistego zasadzenia drzewa w tamtejszej Alei Sprawiedliwych (hebr. *Har ha-Zikkaron*), pod którym umieszczana była również tabliczka zawierającą podstawowe

informacje o ratowniku, takie jak jego imię i nazwisko oraz nazwą kraju pochodzenia. Pierwsze drzewa poświęcone pamięci osób ratujących zasadzono 1 maja 1962 r. z okazji obchodów Dnia Pamięci Holocaustu, przy czym procedury przyznania tytułów dopełniano niejednokrotnie wiele lat później. Współcześnie – ze względu na brak miejsca na Górze Pamięci – odznaczeni, którzy nie mają swojego drzewa, otrzymują prawo do zamieszczenia ich nazwiska na Ścianie Honoru znajdującej się w oddanym do użytku w 1996 r. Ogrodzie Sprawiedliwych⁸.

2. Komisja ds. Wyznaczania Sprawiedliwych wśród Narodów Świata

Komisja rozpatrująca wnioski o przyznanie tytułu „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” składa się z członków reprezentujących różne warstwy izraelskiego społeczeństwa. Pracujący w ramach wolontariatu członkowie komisji to przeważnie osoby ocalałe z Zagłady (w tym te uratowane przez nie-Żydów), co do zasady znające język i okupacyjne realia panujące w danym regionie Europy. Współcześnie, ze względu na odchodzące pokolenie osób doświadczonych Zagładą, wśród członków komisji są także nieco młodszy badacze, historycy i eksperci prawni, którzy niezmiennie nie pobierają z tego tytułu żadnych majątkowych korzyści. Spotykając się w zależności od potrzeb kilkanaście lub nawet kilkadziesiąt razy do roku, wstępnie rozpatrują wnioski w ramach kilku sekcji. W oparciu o świadectwo ocalonego analizują je, oceniają wiarygodność zeznań, przyglądają się dokumentom, przesłuchują świadków lub zalecają ich przesłuchanie. Prace komisji są wspierane przez pracowników Departamentu Sprawiedliwych w Yad Vashem, którzy korzystając z różnych zasobów archiwalnych oraz prowadząc własne poszukiwania badawcze, uzupełniają wnioski o dodatkowe materiały umożliwiające wiarygodne zrekonstruowanie konkretnej historii. Niektóre przypadki są dosyć proste, inne wykazują dużą złożoność. W sytuacji spornej zwołuje

K. Kabalek, *op.cit.*, s. 171–173; D. Bar, *op.cit.*, s. 166–190; *Lexikon der Gerechten unter den Völkern, Deutsche und Österreicher*, I. Gutman (, D. Fraenkel, J. Borer (hrsgs.), Göttingen 2005, s. 289–290.

7 Specjalna sytuacja prawna dotyczyła „Sprawiedliwych”, którzy zamieszkali w Izraelu. Kneset w 1986 r. zatwierdził ustawę o przyznawaniu specjalnej renty, bezpłatnej opieki społecznej itp. A. Patek, *Polacy sprawiedliwi pochowani na cmentarzu katolickim w Tel Awiwie-Jafie*, „Studia Historyczne” 59 (2016), nr 1, s. 59–60.

8 M. Paldiel, *The Righteous Among the Nations...*, s. 45–66; I. Steinfeldt, *Commemorating the Righteous Among the Nations at Yad Vashem. The History of a Unique Program*, „Diasporas. Circulations, migrations, histoire” 2 (2013), s. 82–90; *Milestones*, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestones.asp> [dostęp: 17.03.2022].

9 A. Grobman, *op.cit.*, s. 20; M. Bejski, „Righteous Among the Nations” [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, s. 1279–1283.

10 Jakob Turkel zmarł 29 maja 2023 r., zob. *The Commission for the Designation of The Righteous*, <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-program/commission.html> [dostęp: 30.04.2022].

11 M. Bejski, „Righteous Among the Nations”..., s. 1279–1280; *The Establishment of the Commission for the Designation of the Righteous*, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone6.asp> [dostęp: 30.04.2022].

12 Szerzej o twórczości tego filozofa: P. Majdanik, *Tora dla narodów świata. Prawa noachickie w ujęciu Majmonidesa*, Warszawa–Toruń 2015; W. Brojer, *Majmonides o relacjach między żydami i gojami. Niewykorzystana szansa*, „Kwartalnik Historyczny” 123 (2016), nr 4, s. 763–776.

13 *Martyrs’ and Heroes Remembrance (Yad Vashem) Law 5713–1953*, <https://www.yadvashem.org/about/yad-vashem-law.html> [dostęp: 11.03.2022].

się plenum w celu rozstrzygnięcia niejednoznacznej kwestii. W ten sposób komisja analizuje precedensy i ustala wytyczne, usiłując przez lata swej działalności unikać, co do zasady, radykalnej kodyfikacji kryteriów. Komisja ds. Wyznaczania Sprawiedliwych wśród Narodów Świata współpracuje z Yad Vashem, ale jej decyzje są suwerenne i podejmowane na zasadzie podobnej do funkcjonowania ławy przysięgłych. Jej pracom przewodniczył członek izraelskiego Sądu Najwyższego, na ogół emerytowany. Ma on decydujący głos w ostatecznym podjęciu decyzji o odznaczeniu tytułem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”⁹. W trakcie 60 lat funkcjonowania komisji przewodniczyło jej czterech sędziów: w latach 1962–1970 był nim Moshe Landau, w okresie 1970–1995 – dr Moshe Bejski, między 1995 a 2005 – Yakov Maltz, zaś od 2005 do 2023 – Jakob Turkel¹⁰. Pierwsze oficjalne posiedzenie komisji odbyło się 19 lutego 1963 r. (poprzedzało je posiedzenie wstępne mające miejsce 1 lutego 1963 r.), ale prawne przygotowania do jego otwarcia trwały już od wczesnych lat 60. XX w.¹¹ Od tego czasu rozpatrzono tysiące wniosków (nie są jednak znane oficjalne statystyki), z których tylko niektóre zakończyły się zgodnie z prośbą wnioskodawcy nadaniem tytułu „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”.

3. Problemy definicji

Sam termin „Sprawiedliwi wśród Narodów Świata” ma swoje źródła w tradycji żydowskiej pochodzącej jeszcze od żyjącego w drugiej połowie XII w. żydowskiego filozofa Majmonidesa¹². Z czasem zaczęto nim określać osoby pochodzenia nieżydowskiego, które wspierały Żydów w trudnych chwilach. Ustawa o Yad Vashem przejęła ten termin, ale nadała mu nowe znaczenie. „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata” to, według izraelskiego prawa,

- 1) osoba nieżydowskiego pochodzenia,
- 2) zaangażowana w ratowanie przynajmniej jednego żydowskiego istnienia,
- 3) narażająca poprzez swoje działanie własne życie¹³.

Wprowadzenie tej definicji w praktykę komisji rozpatrującej wnioski o nadanie tytułu tylko z pozoru wydawało się łatwe, gdyż kandydat na „Sprawiedliwego” musiał spełniać łącznie wszystkie trzy warunki. Realizacja punktu 3 wyłączała jednak znaczną część obszaru Europy Zachodniej, gdzie okupacja nie miała – przynajmniej pod względem formalnym – tak surowego prawodawstwa, które karałoby pomoc Żydom śmiercią¹⁴. Aby temu zaradzić, starano się albo doprecyzowywać zasadnicze kryteria, albo uwzględnić specyfikę okupacji na różnych obszarach Europy¹⁵. Komisja wkrótce po rozpoczęciu działalności dokonała wykładni rozszerzającej, uwzględniając również przypadki, kiedy osobie pomagającej groziła za ten czyn „jedynie” kara pozbawienia wolności, uwzględniane mogły być nawet sytuacje, gdy ratownik ze względu na status zawodowy ryzykował „tylko” zakończeniem kariery zawodowej¹⁶. Oczywiście nie zmieniało to faktu, iż niejednokrotnie w przypadku skazania na pobyt w obozie koncentracyjnym lub obozie pracy *de facto* oznaczało to, odłożoną jedynie w czasie, śmierć uwięzionego. Taka interpretacja poszerzała zasadniczo liczbę odznaczeń o przypadki z obszarów przede wszystkim Europy Zachodniej.

Rozwiązanie to było niewątpliwie słuszne, gdyż rzeczywistość wojenna pozwalała na przekraczanie wszelkich granic ustanowionych przez prawo. Jednocześnie należy zauważyć, że z czysto psychologicznego punktu widzenia łatwiej było podjąć decyzję o aktywnym zaangażowaniu się w niesienie pomocy przy mniejszym – chociażby formalnie – zagrożeniu poniesienia kary. Ogromną rolę odgrywały również otoczenie i ogólne nastawienie społeczeństwa do mniejszości żydowskiej oraz aprobata działań wymierzonych przeciwko reżimowi okupacyjnemu¹⁷.

Ponadto doprecyzowany został punkt 2, w którym stypizowano katalog form pomocy świadczonych na rzecz społeczności żydowskiej. Były to zasadniczo cztery przypadki:

14 Zob. K. Musiał, *Kto dopomoże Żydom...?*, Poznań 2009, s. 210–214; K. Persak, *Co dziś wiemy o niemieckich represjach za pomoc udzielaną Żydom?*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 16 (2020), s. 761–791.

15 A. Grobman, *op.cit.*, s. 19–20; N. Tec, *Righteous Among the Nations* [w:] *The Holocaust Encyclopedia*, s. 569–574.

16 Pierwszy tego typu przypadek to odznaczenie z 1966 r. dla portugalskiego dyplomaty o nazwisku Aristides de Sousa Mendes. Wbrew stanowisku swoich zwierzchników w Lizbonie wydał on wizy dla nie mniej niż 6 tys. żydowskich uchodźców wojennych (szacuje się, że mogło to być nawet 10 tys.). Wśród ocalonych byli polscy obywatele pochodzenia żydowskiego, m.in. Stefania i Julian Tuwimowie czy Antoni Słonimski i jego żona Janina Konarska-Słonimska. Reżim Antonio de Oliviera Salazara zakazywał Żydom osiedlania się w Portugalii. Za ignorowanie wytycznych został zdegradowany i pozbawiony środków do życia. Do końca życia borykał się z ostracyzmem społecznym w swojej ojczyźnie, a rehabilitacja przez rząd portugalski nastąpiła dopiero pod koniec lat 80. Procedura przyznawania tytułu „Sprawiedliwego” trwała trzy lata, a wniosek – jako jeden z pierwszych – został złożony w 1963 r., tuż po rozpoczęciu prac Komisji ds. Wyznaczania Sprawiedliwych wśród Narodów Świata, zob. J.A. Fralon J.A., *A Good Man in Evil Times: The Story of Aristides de Sousa Mendes – The Man Who Saved the Lives of Countless Refugees in World War II*, New York 2000.

17 Zob. D. Libionka, *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 4 (2008), s. 17–80; N. Tec, *op.cit.*, s. 569–574.

18 *About The Righteous*, <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-righteous.html> [dostęp: 11.03.2022].

19 Kurier Polskiego Państwa Podziemnego i emisariusz polityczny Jan Kraski, współpracując z żydowskim ruchem oporu, przygotowywał raporty dotyczące eksterminacji Żydów na ziemiach polskich, które następnie przemycał za granicę. W imieniu przywódców żydowskich zabiegał o ratunek dla Żydów u przedstawicieli najwyższych władz alianckich. Jego działalność miała niebagatelne znaczenie w przełamaniu milczenia o Zagładzie Żydów polskich i europejskich, zob. A. Żbikowski, *Karski*, Warszawa 2011. Warto przytoczyć przykład luterńskiego teologa Dietricha Bonhoefferowi, któremu odmówiono tytułu, mimo że jego działania przeciwko reżimowi nazistowskiemu były bezsporne. Działanie jego nie spełniało jednak przytoczonych powyżej kryteriów, zob. M. Lindsay, „*The Righteous Among the Nations*”: *Bonhoeffer, Yad Vashem and the Church*, „Toronto Journal of Theology” 22 (2006), no. 1, s. 23–38.

20 Oprócz Ulmów, głośne są także egzekucje całych rodzin Baranków i Kowalskich za pomoc Żydom, jednak analiza pokazuje, że statystki (z ziem II RP), mimo że porażające, to jednak nie wskazują na standardową procedurę śmierci całej rodziny. W 32% przypadków zginęła lub zmarła jedna osoba, w 11 % – dwie osoby, a „tylko” w 8% – większa liczba ofiar. Wyjątkowy przypadek dotyczył zamordowania 21 osób za pomoc Żydom w Ciepeliowie Starym. K. Persak, *op.cit.*, s. 776; M. Szpytma, *The Risk of Survival. The Rescue of the Jews by the Poles and the Tragic Consequences for the Ulma Family from Markowa*, Warszawa 2009.

- a) ukrywanie Żyda w domu ratownika lub na własnym terenie i dostarczanie mu żywności, artykułów pierwszej potrzeby oraz podjęcie innych niezbędnych działań zapewniających mu przeżycie,
- b) pozyskiwanie dla ratowanych fałszywych dokumentów oraz pomoc w funkcjonowaniu pod przybraną tożsamością,
- c) pomoc w ucieczce z terytorium okupowanego przez Niemcy bądź przemyt ze strefy szczególnego zagrożenia, jak getto czy obóz, do miejsca mniej niebezpiecznego,
- d) ratunek żydowskich sierot lub dzieci dobrowolnie oddanych przez rodziców z nadzieją na ich ocalenie¹⁸.

Uznane przez Yad Vashem działania pomocowe musiały zatem dotyczyć ochrony Żydów przed grożącą im śmiercią lub deportacją czy to do obozu koncentracyjnego, czy też ośrodka zagłady. Z katalogu działań pomocowych wykluczano przykładowo przejawy politycznej, wojskowej lub kurierskiej pomocy konspiracyjnej związanej z funkcjonowaniem żydowskiego ruchu oporu. Znane są jednak przypadki odstępstw od tej zasady, jak w przypadku Jana Karskiego, który otrzymał tytuł „Sprawiedliwego”, chociaż nie uratował, w sposób bezpośredni, żadnej osoby pochodzenia żydowskiego¹⁹.

W momencie rozpoczęcia prac komisji rozpatrującej wnioski o nadanie tytułu pojawiały się coraz to nowe problemy. Jeden z nich związany był z koniecznością spełnienia przesłanki zakładającej działanie aktywne, a więc osobiste zaangażowane w ratowanie Żydów, wykluczającej natomiast małoletnich członków rodzin zajmujących się pomocą, którzy nie angażując się w takim samym stopniu jak dorośli współlokatorzy, ponosili duże ryzyko, choć nie identyczne jak główny zaangażowany. Najlepszym przykładem takiego podejścia był przypadek rodziny Ulmów z Markowej, którzy chociaż za pomoc Żydom stracili życie wraz z szóstką swoich dzieci, to jednak Yad Vashem przyznał tytuł „Sprawiedliwego” tylko rodzicom – Józefowi i Wiktorii²⁰.

Ponadto przyznawanie nagrody indywidualnej, dla konkretnej osoby, a pomijanie kościołów, rządów, misji dyplomatycznych, organizacji podziemnych i partyzanckich, społeczności lokalnych, różnych instytucji i grup zajmujących się pomocą Żydom, czy to w sposób spontaniczny, czy też zorganizowany, powodowało wykluczenie grupowych i instytucjonalnych form akcji ratowniczych²¹.

Niewątpliwie problematyczne jest i to, że pomija ona przypadki ratowania Żydów przez innych Żydów, co zasadniczo zniekształca rzeczywistość związaną z analizowanym zagadnieniem, stawiając ratowanych w sytuacji osób biernie otrzymujących pomoc od swych ratowników. Dobrym przykładem jest podziemna działalność słowackiego Żyda Pereca Revesza, członka młodzieżowej organizacji syjonistycznej, który zaangażował się w akcję ratowniczą uchodźców przybywających na Węgry. Dokonywał tego na różnych poziomach, od udziału w przemyśle Żydów ze Słowacji i Polski, po organizację pomocy materialnej oraz legalizację ich pobytu za pomocą fałszywych dokumentów. Współpracował przy tym z grupą zagranicznych dyplomatów i przedstawicielami Czerwonego Krzyża obecnymi w Budapeszcie. Natomiast na Słowacji bardzo aktywna była przedstawicielka żydowskiego ruchu oporu Gisi Fleischmann działająca w bratysławskiej Grupie Roboczej, jednej z najbardziej znanych żydowskich grup ratunkowych w trakcie trwania Zagłady²².

Aby sprostać wymogom przyznania odznaczenia, należy spełnić wszystkie punkty 1–3, jak i przynajmniej jeden z punktów a–d. Do tego występuje negatywna przesłanka, a mianowicie – oceniana osoba nie mogła czerpać z tego tytułu żadnych osobistych korzyści: zarówno materialnych (w tym finansowych), jak i niematerialnych, takich jak nadzieja na nawrócenie ratowanego Żyda na chrześcijaństwo czy otoczenie opieką żydowskiego dziecka z zamiarem jego adopcji²³. Stanowiło to, i do dziś stanowi, duże wyzwanie dla prac komisji, np. w kontekście

21 Por. M. Urynowicz, *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie drugiej wojny światowej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, A. Żbikowski (red.), Warszawa 2006, s. 209–364.

22 O znaczeniu aktywnej roli Żydów we własnym ocaleniu, zob. P. Révész, *Standing up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*, Jerozolima 2019; S. Szita, *Trading in Lives? Operations of the Jewish Relief and Rescue Committee in Budapest, 1944–1945*, Budapest–New York 2005; D. Neštáková, *Gisi Fleischmann – przywódczyni Żydów na Słowacji podczas II wojny światowej* [w:] *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, M. Grądzka-Rejak, A. Namysło (red.), Katowice–Kraków–Warszawa 2017, s. 473–489.

23 O motywacjach osób ratujących Żydów przykładowo: M.L. Gross, *Jewish rescue in Holland and France during the Second World War: Moral cognition and collective action*, „Social Forces” 73 (1994), no. 2, s. 463–496. Autor analizował problem zbiorowego działania a zagadnienie altruizmu. Motywacja do działania opierała się na wymiarze tradycyjnym (opartym na normach społecznych, religijnych) oraz opartym na poczuciu sprawiedliwości społecznej. Inny przykład trudnych relacji ratujących i ratowanych: J. Kowalska-Leder, *Pomaganie skazanym na Zagładę jako źródło destrukcji – na podstawie dokumentów osobistych Brandli Siekierkowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 8 (2012), s. 176–187.

24 O innych problemach w ocenie działań pomocowych, zob. A. Grobman, *op.cit.*, s. 23–28.

25 Cytat pochodzi z Talmudu, z traktatu sanhedryńskiego: K. Geber, *Wobec Boga i zagłady: żydowskie życie religijne czasu Szoah*, „Collectanea Theologica” 60 (1990), nr 3, s. 70.

instytucji kościelnych lub też rodzin chrześcijańskich, w których dochodziło do chrztów żydowskich podopiecznych, co, z jednej strony, zwiększało szanse na przeżycie, z drugiej zaś – utrudniało samoidentyfikację takiego dziecka po zakończeniu wojny. Częstym zjawiskiem były rodziny, które zdecydowały się „zalegalizować” żydowskie dziecko, pozyskując dla niego fałszywe świadectwo urodzenia i go formalnie adoptując, po wojnie zaś w sytuacji osierocenia i potrzeby utrzymania więzi niezmiennie traktując je jak własne. Pewien problem interpretacyjny dla komisji wynika z założenia o nieodpłatnym udzielaniu usług pomocowych. W sytuacji generalnej biedy mieszkańców krajów okupowanych komisja zaczęła dopuszczać do odznaczeń osoby, które otrzymywały gratyfikację finansową od ukrywanych przez nich Żydów. Robiła to jednak z zastrzeżeniem, iż nie mógł być to warunek udzielonej pomocy, a przekazywane opiekunom środki przeznaczone były tylko na zakup żywności lub ponoszenie innych niezbędnych kosztów związanych z ratunkiem²⁴.

4. Casus dyplomatów

Kolejny problem kwantytatywnego zestawienia analizowanej listy dotyczy tego, czy można wszystkie indywidualne przypadki uogólnić i zbiorczo zestawić. Innymi słowy, czy udział działalności pomocowej w każdym przypadku jest równy bądź porównywalny. Oczywiście trudno nie zgodzić się ze zdaniem umieszczonym na medalu „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata”, że ten, „kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat”²⁵. Z drugiej strony, głęboko humanistyczna i religijna podstawa może być niedoskonała do oceny całościowej i systemowej, której mierzalny charakter ma ujęcie ilościowe. Przykładem grupy, która jest wyraźnie odrębna od innych, są dyplomaci pomagający w ratowaniu ludności żydowskiej z różnych, nierzadko pozaeuropejskich krajów. Działalnością zajmowali się za zgodą państw macierzystych lub też

świadomie sabotując decyzje bezpośrednich zwierzchników, wykazywali się nieposłuszeństwem względem zasad ustalonych przez własne rządy. Angażując się w pomoc Żydom, nie tyle ryzykowali życiem (choć byli i tacy dyplomaci), co na ogół deportacją i utratą statusu dyplomatycznego. Dla przykładu działający w Kownie konsul japoński Chiune Sugihara, bez zgody swoich przełożonych masowo wydający wizy tranzytowe dla żydowskich uchodźców z Polski i Litwy (szacuje się, iż mogło ich być od 4500 do 6000), po cofnięciu akredytacji i przymusowym powrocie do kraju pozbawiony został przez rząd swego kraju pracy i środków na utrzymanie rodziny. Konsekwencję własnych działań odczuwał do końca życia²⁶.

Zbiorowość ambasadorów, konsulów i pracowników misji dyplomatycznych miała swoją specyfikę pomocową. Przede wszystkim przez zasięg oddziaływania posiadała co do zasady charakter masowy, stąd liczby uratowanych są nieporównywalnie wysokie w stosunku do innych grup społecznych. Wynikało to z tego, że działania „Sprawiedliwych” dyplomatów wiązały się przede wszystkim z nielegalnym wydawaniem wiz wjazdowych lub tranzytowych, paszportów, obywatelstw i innych dokumentów mogących chronić przed represjami lub ocalić życie. Dokumenty te były niejednokrotnie wystawiane w dużych ilościach i na ogół anonimowo, bez kontaktu z ratowanym. Dlatego też liczba ocalałych dzięki pomocy dyplomatów była wyjątkowo duża, a jednocześnie niebezpieczeństwo zagrażające pracownikom dyplomatycznym było nieporównywalnie mniejsze niż u innych osób uznanych za „Sprawiedliwych”. Dobrym tego przykładem były Węgry, gdzie grupa dyplomów z różnych krajów, łącząc siły, była w stanie uchronić przed Zagładą kilkadziesiąt tysięcy Żydów. Niewątpliwie bardzo pomocny w organizowaniu działań ratunkowych (niejednokrotnie wykraczających poza wystawianie mogących ocalić życie dokumentów) był również posiadany przez dyplomatów immunitet. Jednym z uczestników Grupy Budapesztańskiej był sekretarz

²⁶ Nagrodę otrzymał na niespełna rok przed śmiercią, w 1985 r., zob. M. Medzini, *Sugihara Chiune, Japan's only Righteous Among the Nation: Myths and Reality*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 30 (2021), s. 227–239; Y. Sugihara, *Visas for Life*, San Francisco 1995; H. Levine, *Kim pan jest panie Sugihara*, Warszawa 2002.

27 Por. P.A. Levine, *Raoul Wallenberg in Budapest: Myth, History and Holocaust*, London 2010; R.L. Braham, *Rescue operations in Hungary: myths and realities*, „East European Quarterly” 38 (2004), no. 2, s. 21–57; A. Sielski, *Sprawa Wallenberga*, Kraków 2002; A. Haska, „Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję”. Aleksander Ładoś (1891–1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo RP w Bernie, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 11 (2015), s. 299–309.

28 Wśród tej liczby znajdują się także żony dyplomatów i personel pomocniczy (sekretarze w placówkach dyplomatycznych). Listę dyplomatów na różnym stadium procedury odnotowuje Institute for the Study of Rescue and Altruism in the Holocaust, zob. *Diplomats Recognized by Yad Vashem: In Alphabetical Order*, <https://www.holocaustrescue.org/diplomats-recognized-by-yad-vashem> [dostęp: 11.04.2022].

29 Por. M. Paldiel, *Diplomat Heroes of the Holocaust*, New Jersey 2007; N. Eck, *The Rescue of Jews With the Aid of Passports and Citizenship Papers of Latin American States*, „Yad Vashem Studies” 1 (1957), s. 125–152.

tamtejszego konsulatu szwedzkiego Raul Wallenberg, który wraz z pracownikami placówki i za zgodą swoich szwedzkich mocodawców wystawił paszporty dla około 10 tys. węgierskich Żydów. We współpracy z przedstawicielami innych ambasad dyplomatycznych, nuncjatury apostolskiej oraz Czerwonego Krzyża udało się Szwedom uratować w sumie przynajmniej 100 tys. żydowskich mieszkańców Węgier, co stanowiło aż połowę ocalonych z Zagłady węgierskich Żydów²⁷.

Osobliwość grupy „Sprawiedliwych” dyplomatów polegała również na tym, iż działali oni poza granicami swego kraju (lub ponad granicami) i co do zasady angażowali się w pomoc na rzecz żydowskich obywateli państw innych niż macierzyste. W sumie odznaczono tytułem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” przynajmniej 63 dyplomatów (ponad 0,2%)²⁸. Należy przy tym pamiętać, iż nigdy nie działali oni w pojedynkę, gdyż wspierał ich w działaniach na ogół najbliższy personel dyplomatyczny, a w małych placówkach – także żony i inni członkowie ich rodzin. Niebagatelne – w porównaniu z większością „Sprawiedliwych” wywodzących się z innych zawodowych grup – możliwości pomocowe dyplomatów są stosunkowo łatwo uchwytnie źródłowo (jeśli zachowała się dokumentacja dyplomatyczna, to są to głównie wykazy niejednokrotnie liczące kilkanaście tysięcy pozycji)²⁹.

Niewątpliwie oprócz dyplomatów istniały również inne grupy (np. duchowieństwo, członkowie różnych grup oporu), które należałoby przeanalizować zbiorowo. Przykład dyplomatów pokazuje jednak, jak szerokie i różnorodne jest spektrum działalności pomocowej, której uzewnętrznieniem było nadanie tytułu „Sprawiedliwych”. To z tej grupy najczęściej pochodzą osoby, które były obywatelami krajów pozaeuropejskich.

5. Dane liczbowe

W przeciągu 60 lat funkcjonowania przy Yad Vashem komisji rozpatrującej wnioski o uhonorowanie tytułem

„Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”, nadano go w sumie 28 217 osobom z 51 krajów (zobacz tabela 1)³⁰. Ponieważ do rozpoczęcia procedury niezbędne jest świadectwo ocalonego, są to co do zasady odznaczenia przyznane ratującym, o które wystąpili sami uratowani Żydzi. Pomimo faktu, iż od samego początku powstania Yad Vashem jednym z obszarów jej działalności jest zbieranie relacji ocalonych z zagłady, przez co posiada w swych archiwalnych zbiorach niemało świadectw potwierdzających przypadki pomocy w różnych krajach, to jednak jej przedstawiciele zwyczajowo nie występują z wnioskami do Komisji ds. Wyznaczania Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Tak naprawdę niewiele wiemy również o wpływie tej instytucji na statystyki przyznanych odznaczeń. O ile dokumenty dotyczące przypadków pomocy zakończonych odznaczeniem pogrupowane w teczki z tzw. Kolekcji Sprawiedliwych są w większości udostępnione dla korzystających z archiwum Yad Vashem, o tyle materiały odnoszące się do wniosków zakończonych odmową nadania tytułu są utajnione i niedostępne dla osób spoza instytucji³¹.

Nie do końca zrozumiałe są również zasady stosowane przy zestawieniach statystycznych „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata” udostępnianych na stronach Yad Vashem z podziałem na państwa i narodowość. Problem ten uwypukla się szczególnie wtedy, gdy osoba odznaczona posiadała dwie narodowości lub gdy miejsce jej zamieszkania było inne niż jej kraj rodzinny. Dla przykładu Finlandia nie jest uwzględniona w ujęciu statystycznym, chociaż jedna z jej obywaterek na stałe mieszkająca i pomagająca Żydom w Berlinie Lydia Forsstroem otrzymała odznaczenie, które zaliczone zostało w statystyce odnoszącej się do Niemiec³². Podobny przypadek to Anna Celmrauga z domu Emmerich, Estonka na stałe mieszkająca w Rydze, której odznaczenie przyporządkowano Łotwie, skąd pochodził także jej mąż³³. Z drugiej strony, jedno z trzech odznaczeń znajdujących się w wykazie Estonii należy do Poliny Lentsman na stałe mieszkającej

30 Dane na dzień 1 stycznia 2022 r., zob. *Names of Righteous by Country*, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> [dostęp: 8.03.2022].

31 Jest to przechowywany z archiwum Yad Vashem zespół o sygnaturze początkowej: M.31 – Righteous Among the Nations.

32 *Forsstroem Lydia*, <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=en&itemId=4014864&ind=0> [dostęp: 2.05.2022].

33 *Celmraugs Georg and Celmrauga Anna (Emmerich)*, <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=en&itemId=5339608&ind=0> [dostęp: 2.05.2022].

34 *Lentsman Polina*, https://righteous.yadvashem.org/?searchType=righteous_only&language=en&itemId=4405645&kind=1 [dostęp: 2.05.2022].

35 Przed wybuchem II wojny światowej w II Rzeczypospolitej Polacy stanowili około 65% ludności, zaś językiem polskim posługiwało się niespełna 69% mieszkańców państwa, zob. *Mały rocznik statystyczny 1939*, S. Szulc (red.), Warszawa 1939 s. 24–25, 27; *Historia Polski w liczbach: ludność, terytorium*, A. Wyczański (oprac.), Warszawa 1993, s. 159, 163–164.

i pomagającej Żydom w Balcyzysaraju, na Krymie (przed agresją III Rzeszy na ZSRR w Krymskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Radzieckiej), której ceremonię wręczania medalu przeprowadzono pośmiertnie w 2003 r. w Kijowie³⁴. Analogicznie potraktowano większość obywateli państw nieokupowanych, takich jak na przykład Irlandia, Wielka Brytania czy Stany Zjednoczone, gdzie decydująca przy klasyfikacji okazała się narodowość, a nie kraj zamieszkania w czasie trwania wojny i jednocześnie miejsce pomocy.

Podobnych niejednoznaczności w przyporządkowaniu odznaczeń względem państw jest dużo więcej, stąd należy mieć świadomość umowności tych danych. Problem ten w przypuszczalnie największym stopniu dotyczy państw niejednorodnych etnicznie, co jest szczególnie widoczne na Bałkanach. W dużym stopniu dotyczy to również obywateli polskich różnych narodowości zamieszkujących przedwojenne województwa wschodnie II Rzeczypospolitej³⁵. Stosowanie precyzyjnych szacunków w przypadku Polski bardzo utrudniają dodatkowo wojenne, jak i powojenne migracje wywołane nowym pojałtańskim przebiegiem granic. Niekonsekwencja metodologiczna zastosowana przy klasyfikacji „Sprawiedliwych”, którzy zliczani są według kraju lub pochodzenia etnicznego, co w warunkach powojennych w krajach poddanych pod wpływ ZSRR niejednokrotnie oznaczało aktualne miejsce zamieszkania. Wstępne rozeznanie wskazuje na niedoszacowanie liczby odznaczeń przyznanych przedwojennym obywatelom polskim (niejednokrotnie różnych narodowości), którzy z wielu względów po wojnie nie zostali objęci repatriacją do kraju macierzystego lub też jako przedwojenna mniejszość narodowa – głównie litewska, białoruska lub ukraińska – pozostali w granicach socjalistycznych republik wchodzących w skład ZSRR, a ich odznaczenia uwzględniane są w statystykach takich krajów, jak Litwa, Białoruś czy Ukraina. Zjawisko to znajduje potwierdzenie w badaniach prowadzonych dla województwa nowogrodzkiego

(w granicach przedwojennej II Rzeczypospolitej). Na wykazanych 168 osób uhonorowanych przez Yad Vashem tytułem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata” 97 było Polakami, 68 – Białorusinami (nie wiemy, ilu z nich posiadało przed wojną polskie obywatelstwo), 2 – Rosjanami, zaś 1 – Niemcem. Udzielona przez nich pomoc objęła 269 osób znanych z imienia i nazwiska. W zdecydowanej większości byli to Żydzi pochodzący z obszaru Polski, chociaż zdarzali się wśród nich także uciekinierzy z getta w Mińsku należącego przed wojną do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej³⁶.

Kolejny problem wynika z nieprecyzyjności prowadzonej i zamieszonej na stronie internetowej Yad Vashem bazy danych „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata”. Zawiera ona 16 064 przypadki pomocy w ramach konkretnych niejednokrotnie zbiorowych działań pomocowych. Nie odzwierciedla to zatem liczby 28 217 odznaczonych medalem „Sprawiedliwego wśród Narodów Świata”. Różnica wynika z tego, że odnotowano sprawy, a nie osoby odznaczone. Pogrupowane są one alfabetycznie według nazwisk osób pomagających (w przypadku jednej rodziny pod jedną pozycją), przy czym ta sama sprawa może tu występować kilkukrotnie, jeśli zaangażowane w nią były osoby ze sobą niespokrewnione. Udostępniona na stronie wyszukiwarka umożliwia przeszukiwanie bazy poprzez imię i nazwisko „Sprawiedliwego”, jego narodowość, płeć, wykonywany zawód lub wyznanie, a także miejsce ratunku. Jak każde narzędzie, również to zaproponowane na stronie Yad Vashem ma braki. Przykładowo wiemy, iż odznaczenia otrzymało przynajmniej 63 dyplomatów, ale wyszukiwarka wykazuje zaledwie 25 takich przypadków (nawet jeśli odliczymy żony dyplomatów i personel pomocniczy różnica i tak jest znaczna). Także podział ze względu na płeć jest niemiarodajny, skoro na wszystkie 28 217 odznaczenia wyświetla ona 10 894 mężczyzn (w tym jeden omyłkowo sklasyfikowany jako nieznany) oraz 5149 kobiet. Niedoszacowanie 12 174 osób, czyli blisko połowy odznaczonych, wynika

36 M. Semczyszyn, W. Wichert, *Polacy ratujący Żydów na terenie województwa nowogródzkiego podczas okupacji niemieckiej 1941–1944. Zarys problematyki [w:] Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa*, T. Domański, A. Gontarek (red.), Warszawa–Kielce 2022, s. 498.

37 *The Righteous Among the Nations Database*, <https://righteous.yadvashem.org/> [dostęp: 11.03.2022].

ze sposobu działania wyszukiwarki, która grupuje sprawy, a nie odznaczenia. Podobne niedoskonałości wykazuje udostępniona do wyszukiwania przypadków pomocy mapa³⁷.

Tab. 1. Liczba odznaczeń tytułem „Sprawiedliwego” według kraju i pochodzenia etnicznego, stan na 1 stycznia 2022 r.

L.p.	Państwo	Liczba osób odznaczonych tytułem „SwNŚ”
1.	Polska	7232
2.	Holandia	5982
3.	Francja	4206
4.	Ukraina	2691
5.	Belgia	1787
6.	Litwa	924
7.	Węgry	876
8.	Włochy	766
9.	Białoruś	680
10.	Niemcy	651
11.	Grecja	364
12.	Słowacja	638
13.	Rosja	217
14.	Serbia	139
15.	Łotwa	138
16.	Chorwacja	130
17.	Czechy	125
18.	Austria	115
19.	Mołdawia	79
20.	Albania	75
21.	Rumunia	69
22.	Norwegia	68
23.	Bośnia	49
	Szwajcaria	49
24.	Armenia	24
25.	Dania	22
	Wielka Brytania	22
26.	Bułgaria	20

27.	Słowenia	16
28.	Macedonia	10
	Szwecja	10
29.	Hiszpania	9
30.	USA	5
31.	Estonia	3
	Indie	3
	Peru	3
	Portugalia	3
32.	Brazylia	2
	Chile	2
	Chiny	2
33.	Czarnogóra	1
	Luksemburg	1
	Egipt	1
	Ekwador	1
	Gruzja	1
	Irlandia	1
	Japonia	1
	Kuba	1
	Salwador	1
	Turcja	1
	Wietnam	1
Razem:		28 217

Źródło: opracowanie zamieszczone na stronie Yad Vashem: *Names of Righteous by Country*, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> [dostęp: 11.03.2022].

6. Problem z interpretacją danych ilościowych

W ujęciu liczb bezwzględnych krajem z największą liczbą odznaczeń jest Polska (7232), a za nią plasuje się Holandia (5982) oraz Francja (4206), Ukraina (2691), Belgia (1787), Litwa (924) i Węgry (876). Oprócz Francji – w której ocalało 78% żydowskiej populacji – oraz Belgii ze wskaźnikiem w zależności od szacunków sięgającym od 66 do 73% ocalałych, pozostałe wymienione państwa

38 Dane o liczbie ludności żydowskiej zamieszkującej poszczególne państwa przed II wojną światową oraz odsetek zamordowanych Żydów obliczamy na podstawie uśrednionych danych zawartych w zbiorczych zestawieniach pochodzących z trzech instytucji: United States Holocaust Memorial Museum, Yad Vashem i Bundeszentrale für politische Bildung. Zob. *Jewish Losses During The Holocaust: By Country*, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jewish-losses-during-the-holocaust-by-country> [dostęp: 16.04.2022]; *FAQs. The Holocaust Resource Center*, <https://www.yadvashem.org/holocaust/faqs.html> [dostęp: 17.04.2022]; *Unter der NS-Herrschaft ermordete Juden nach Land*, https://www.bpb.de/fsd/centropa/ermordete_juden_nach_land.php [dostęp: 18.04.2022].

39 Problemem w przyznawaniu odznaczeń Duńczykom mogła być również anonimowość członków duńskiego ruchu oporu zajmujących się pośrednictwem w ukrywaniu Żydów oraz ich przetrzucie w okolicy wybrzeża. Działali oni w małych grupach, najczęściej pod fałszywymi imionami, stąd wpływa trudność w złożeniu wniosku przez ocalanego potwierdzającego rzeczywistą tożsamość osoby udzielającej ratunku. Kolejnym zastrzeżeniem mogło być przyjmowanie zapłaty przez duńskich rybaków zajmujących się przewozem żydowskich mieszkańców Danii na łodziach do Szwecji. W akcję ratunkową anonimowo zaangażowana była duńska policja i straż przybrzeżna. Por. M. Paldiel, *Sheltering the Jews: stories of Holocaust rescuers*, Minneapolis 1996; *The Rescue of Denmark's Jews*, <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/the-rescue-of-denmark-jews.html> [dostęp: 19.04.2022].

posiadają najniższe współczynniki przeżycia zamieszkujących je Żydów. Dwa pierwsze państwa z tabeli, Polska, w której Zagładę przeżyło zaledwie od 300 tys. do 350 tys. Żydów, oraz Holandia z około 40 tys. ocalałych żydowskich mieszkańców (27–29% populacji sprzed wojny), w sumie otrzymały blisko połowę wszystkich przyznanych medali „Sprawiedliwego”³⁸.

Na drugim krańcu zestawienia „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata” występują przedstawiciele takich państw, jak Turcja, Egipt, Kuba, Japonia, Salwador, Wietnam, Ekwador, Gruzja, Irlandia, Czarnogóra czy Luksemburg (po jednym odznaczeniu). W większości były to państwa neutralne i położone poza Europą lub takie, które w niedużym stopniu zetknęły się w sposób bezpośredni z doświadczeniem Zagłady (z wyjątkiem będących pod okupacją niemiecką Luksemburga, Czarnogóry i Gruzji). Ich obywatele – na ogół pracownicy placówek dyplomatycznych – otrzymali odznaczenia za to, że zaangażowali się w pomoc ludności żydowskiej w państwach poddanych okupacji niemieckiej i niejednokrotnie działali ponad granicami Europy.

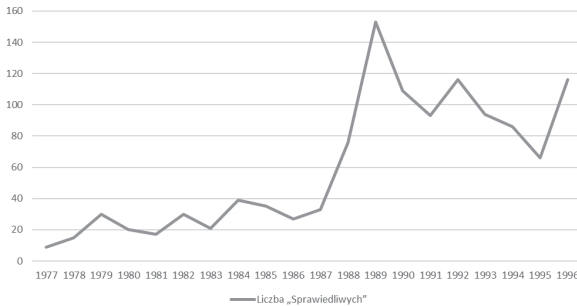
Złożoność zjawiska zauważył już w połowie lat 90. Mordechaj Paldiel, ówczesny dyrektor Departamentu Sprawiedliwych przy Yad Vashem. Komisja ds. Wyznaczenia Sprawiedliwych wśród Narodów Świata nie prowadziła i nie prowadzi własnych badań, które skutkują samodzielną inicjatywą o odznaczenia dla „Sprawiedliwych”. W konsekwencji cały system opiera się jedynie na wnioskach spoza Yad Vashem, tym samym w dużym stopniu decydująca była postawa samych państw, które promowały tę formę wyróżnienia. Oczywiście jest zatem, że nie ma korelacji pomiędzy liczbą odznaczeń a wysoką przeżywalnością ludności żydowskiej.

Przykładem może być przypadek Danii, która uznała zbiorowy wysiłek duńskiego ruchu oporu za na tyle istotny, że poprosiła o wykluczenie z przyznawania medali indywidualnych, na co przystano³⁹. Odwrotna sytuacja dotyczyła Francji. Przed połową lat 80. władze państwowe

z przyczyn ideologicznych (państwo świeckie, w którym kryterium religijne nie powinno odgrywać żadnej roli) nie było zainteresowane tą formą upamiętnienia. Oddolnie zorganizował się ruch społeczny, który zaczął nagłaśniać wagę tego wyróżnienia. W konsekwencji państwo zmieniło w tym zakresie swoją agendę, co przełożyło się na ogromny wzrost liczby odznaczeń (zob. wykres 1)⁴⁰.

40 S. Gensburger, *The Righteous among the Nations as elements of collective memory*, „International Social Science Journal” 62 (2011), s. 135–146.

Wykres 1. Liczba uznanych obywateli Francji za „Sprawiedliwych” według roku nominacji

Źródło: opracowanie na podstawie: S. Gensburger, *The Righteous among the Nations as elements of collective memory*, „International Social Science Journal” 62 (2011), s. 141 (lata 1983–1993), rozszerzone o własne badania oparte o informacje z bazy danych: *The Righteous Among the Nations Database*, <https://righteous.yadvashem.org/> [dostęp: 11.03.2022].

Powyższe problemy i zjawiska w sposób oczywisty wskazują, że porównanie wszystkiego ze wszystkim nie ma sensu i jest metodologicznie bezpodstawne. Co da porównanie bezrefleksyjnie liczb „Sprawiedliwych” Francji z Luksemburgiem czy Litwy z Włochami? Czy to oznacza jednak, że nie powinno się wykorzystać badań kwantytatywnych w kontekście „Sprawiedliwych”? Jest to zdecydowanie zbyt daleko idący postulat, który byłby ze szkodą dla analizy tego niezwykle złożonego zagadnienia. Analiza ilościowa wymaga uwzględnienia dwóch kluczowych czynników. Pierwszym jest stworzenie punktu odniesienia, czyli odejście od suchych danych na rzecz proporcjonalnego ich przeliczenia w stosunku

41 Należy nie tyle opierać się na ostatnich istniejących spisach powszechnych, ile na badaniach związanych z migracjami ludności. Znaczna część ludności w Niemczech, Austrii, Estonii uciekła przed nazistami do krajów bezpiecznych, tym samym liczby bez uwzględnienia tego czynnika fałszują rzeczywistość. Podobna sytuacja dotyczyły ZSRR, który został w części opanywany przez III Rzeszę, tym samym wśród ogólnej populacji zginęło 37,4% Żydów (dane uśrednione na podstawie danych z United States Holocaust Memorial Museum, Yad Vashem i Bundeszentrale für politische Bildung). Nie oznacza to, że poziom represji na tych terenach był mniejszy.

42 Przykładowo: A. Pazik, *Migracje przymusowe jako instrument konsolidacji państwa narodowego w XX wieku. Przypadek wysiedleń Niemców z Polski po II wojnie światowej*, „Kultura i Polityka” 13 (2013), s. 131–152; S.O. Becker, I. Grosfeld, P. Grosjean, N. Voigtländer, E. Zhuravskaya, *Forced migration and human capital: Evidence from post-WWII population transfers*, „American Economic Review” 110 (2020), no. 5, s. 1430–1463.

do wartości wzorcowej. Drugim – pogrupowanie państw zbliżonych pod względem sytuacji prawnej i faktycznej podczas II wojny światowej. Musi ona uwzględniać długość lub brak okupacji niemieckiej (funkcja czasu), reżim prawny na analizowanym terenie (ogólny poziom represji, w tym ten związany z pomocą udzielaną Żydom). W ujęciu ilościowym pomocną do analizy sytuacji w poszczególnych państwach może być ocena, jaki procent ludności żydowskiej zamieszkującej dany kraj przed II wojną światową przetrwał Zagładę⁴¹.

Kluczowym zagadnieniem jest punkt odniesienia, czyli to, z czym zestawimy bazę osób wyróżnionych: czy będzie to liczba ludności całych państw (przedwojenna lub powojenna?), czy też zamieszkujących dane państwo Żydów (znów pytanie o moment czasowy). Szczególnie w Europie Środkowej i Wschodniej granice uległy radykalnej zmianie, a w konsekwencji mieliśmy do czynienia z ogromnymi migracjami i znacznymi zmianami populacji⁴². Przyjęcie jednego z założeń będzie miało ważne konsekwencje na wynik badań ilościowych.

W naszej opinii zaburzony był dotychczasowy paradygmat badań ilościowych – gdzie główną rolę skupiono na ratujących, a nie na ratowanych. Tymczasem to ludność żydowska była poddawana systemowej eksterminacji przez maszynę państwową narodowego socjalizmu i to ona powinna być podmiotem i punktem odniesienia. To założenie wzmacniają zasady kryterium przyznawania tytułu „Sprawiedliwych”, z których wyłączone zostały osoby żydowskiego pochodzenia. Właściwe pytanie brzmi: jaka część ratujących się Żydów mogła liczyć na bezinteresowną i heroiczną pomoc, a nie ile osób (w ujęciu procentowym) jej udzielało.

Przyjęcie tego kryterium ogranicza różnice wynikające z różnej sytuacji faktycznej w danych państwach. Innymi słowy, trudno oczekiwać, aby w kraju, w którym nie było dużej diaspory żydowskiej, mieszkańcy masowo udzielali pomocy. Jednocześnie te kilka, kilkanaście lub kilkaset przypadków mogło być proporcjonalnie większe niż

w państwie z liczną ludnością wyznania mojżeszowego. A zatem wysoki wynik – w liczbach bezwzględnych – działalności pomocowej nie musi oznaczać, że statystycznie osoba zagrożona śmiercią miała większą szansę na bezinteresowny ratunek innych osób, które były w stanie zaryzykować bardzo wiele, łącznie z życiem za udzieloną pomoc.

W przyszłych badaniach kwantytatywnych nad tym zagadnieniem należałoby podzielić kraje na co najmniej trzy kategorie. W pierwszej byłyby te państwa, które nie znalazły się w strefie okupacji lub państw sojusznicych realizujących politykę nazistowską. Pozostałe dwie powinny być rozdzielone zgodnie z kryterium na odsetek ludności żydowskiej z poszczególnych krajów, która zginęła w wyniku Zagłady (po uwzględnieniu niezwykle złożonego zjawiska migracji). W taki sposób uzyskamy trzy kategorie państw, które chociaż w stopniu minimalnym są na tyle podobne, że można w ich obrębie prowadzić statystyczne analizy.

Mimo przywołanego zastrzeżenia nadal istnieją słabe strony takiego zestawienia. Powszechnie przyjmuje się, że lista jest zdecydowanie niedoszacowana pod względem osób ratujących Żydów przed Zagładą. Z jednej strony, dążenie do ustalenia liczby „ratowników” – podobnie jak ustalenie wszystkich żydowskich ofiar – nie jest i nigdy nie będzie możliwe. Pomoc musiała funkcjonować w ukryciu, a otrzymujący ją Żyd, czy to funkcjonujący „pod”, czy „na powierzchni”, mógł zginąć, nigdy nie złożonyś świadectwa potwierdzającego bezinteresowne czyny swego wybawiciela. Z drugiej strony, wpływ na zaniżenie liczby „Sprawiedliwych” ma niejednokrotnie stanowisko członków komisji, którzy wykazują się restrykcyjną postawą, co jest zapewne słuszne, przy czym odmowa przyznania tytułu rzadko bywa uzasadniana. Najbardziej jaskrawym tego wyrazem są przypadki odznaczania medalem tylko jednej osoby, najczęściej dyplomaty lub inicjatora pomocy (na przykład głowy rodziny), z pominięciem jego współpracowników czy też innych członków grupy organizującej pomoc, nawet gdy byli to niejednokrotnie ludzie angażujący się nie mniej niż utytułowany „Sprawiedliwy”⁴³.

43 Ostatnio kwestia ta ujawniła się w 2019 r. przy procedurze rozpatrywania wniosku o odznaczenie polskich dyplomatów z tzw. Grupy Berneńskiej, kiedy to na trzech równolegle zaangażowanych w pomoc przedstawicieli polskiej placówki dyplomatycznej w Szwajcarii tytuł „Sprawiedliwego” otrzymał tylko jeden z nich. Decyzja Komisji ds. Wyznaczania Sprawiedliwych wśród Narodów Świata przy Yad Vashem wywołała oficjalny protest środowiska kilkudziesięciu ocalonych osób lub ich potomków, zob. M. Makowski, *Grupa Ocalałych pisze do Yad Vashem. Chodzi o polskich dyplomatów*, <https://opinie.wp.pl/grupa-ocalalych-pisze-do-yad-vashem-chodzi-o-polskich-dyplomatow-6387637043328641a> [dostęp: 10.04.2022].

44 W elektronicznej bazie „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata” prowadzonej przez Yad Vashem na ogół uwzględniani są ocaleni z Zagłady występujący o odznaczenie poprzez złożenie świadectwa potwierdzającego zaangażowanie pomagającego oraz – zgodnie z wiedzą i pamięcią wnioskodawcy – inni Żydzi, którzy tę pomoc otrzymywali.

45 Zob m.in. *We Seek Your Help*, <https://www.yadvashem.org/righteous/seek-your-help.html> [dostęp: 22.04.2022].

Wreszcie statystyki powstałe w oparciu o informacje zawarte w bazie „Sprawiedliwych” nie odzwierciedlały realnej skali pomocy w poszczególnych krajach ogarniętej wojną Europy. Po pierwsze, z powodu szczątkowych informacji o liczbie Żydów, którym udzielona została pomoc⁴⁴. Po drugie, proceduralny wymóg złożenia osobistego zeznania przez ocalonego (tzw. świadectwa pomocy) całkowicie wyklucza przypadki zakończone, tak w trakcie trwania wojny, jak i po jej ustaniu, śmiercią ratowanego. Jeśli nie znalazł się inny żydowski ocalały, który mógłby złożyć stosowne świadectwo, to przypadek taki nie może, zgodnie z procedurami Yad Vashem, zostać uwzględniony. Tym samym na obszarach, w których terror nazistowski był największy, a szanse uratowania – niewielkie, liczby w oczywisty sposób są zaniżone. Niewątpliwie problematyczne są również przypadki, w których kontakt pomiędzy ratującym a ocalonym został zerwany na tyle, iż przez wiele lat po wojnie nie sposób było go odbudować pomimo prowadzonych poszukiwań. Problemy tego ostatniego rodzaju dotknęły zwłaszcza państwa wchodzące w skład bloku wschodniego pozostającego pod komunistycznymi wpływami ZSRR. W sytuacji zimnowojennej mieszkańcy tych krajów niejednokrotnie bali się ujawniania kontaktów z przedstawicielami krajów traktowanych przez ZSRR za wrogie, a za taki był uważany m.in. Izrael⁴⁵.

Kolejnym problemem utrudniającym ocenę rzeczywistego wpływu „Sprawiedliwych” na wielkość udzielonej pomocy w poszczególnych państwach jest niejednokrotnie brak możliwości ustalenia personaliów osoby pomagającej (anonimowość lub funkcjonowanie pod fałszywymi personaliami było kluczowe dla bezpieczeństwa osób działających w bardziej zorganizowanych grupach pomocowych) a także miejsca udzielanej pomocy. Dobrym przykładem złożoności tego problemu były osoby bezinteresownie trudniące się transportem osób żydowskiego pochodzenia w bardziej bezpieczne miejsca lub ich przemytem przez granice a także wspomniani już

dplomacji z Grupy Berneńskiej, którzy zaangażowali się w pomoc setkom Żydom, nie tylko polskim, ale też niemieckim, holenderskim czy francuskim.

7. Podsumowanie

Przy analizie kwantytatywnej należy mieć ograniczone zaufanie do liczb, gdyż nie powinno się porównywać obszarów państw o odmiennej sytuacji okupacyjnej. Przede wszystkim należy uwzględnić czynnik represji wobec ogółu ludności (w tym stosowane kary wobec osób podejmujących się ratowania Żydów). Należy również wykorzystać funkcję czasu czy długości i przebiegu okupacji niemieckiej oraz wdrażaną przez nazistów politykę „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”. Truizmem jest twierdzenie, że sytuacja w krajach należących do państw Osi była zupełnie inna niż na terenach okupowanych przez III Rzeszę, więc ich porównywanie jest co najmniej problematyczne.

Niniejszy artykuł wskazuje możliwości badawcze i podstawowe błędy metodologiczne, które można popełnić w sposób bezrefleksyjny, analizując i oceniając jedynie liczby bezwzględne. W naszej ocenie muszą one być zawsze skorelowane z punktem odniesienia, który będzie związany z pytaniem badawczym, który chcemy postawić. Odniesienie liczby „Sprawiedliwych wśród Nadorów Świata” do ludności przedwojennej lub powojennej poszczególnych państw jest jedną z możliwości, ale nie uwzględnia ona podmiotu badań, jakim byli ratowani Żydzi. Rozwiązaniem tego byłoby zestawienie zgromadzonych danych do liczby Żydów, która przetrwała Zagładę. Każdorazowo jednak należy wyraźnie sformułować kryteria analizy i przedmiot prowadzonych badań.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż definicja „Sprawiedliwego” stosowana przez Yad Vashem jest trudna do wykorzystania w badaniach kwantytatywnych. Problemy niemiarodajności danych szczegółowo wyliczyliśmy, ale jesteśmy dalecy od stwierdzenia, że dziesiątki lat pracy

ogromnej rzeszy osób dokumentujących i weryfikujących dane są nieprzydatne statystycznie. To nie buchalteria, jak chcą niektórzy, tylko ważna metoda badawcza, która przy zastosowaniu ścisłej metodologii pozwala na wyciągnięcie wniosków, które jednak każdorazowo powinny być poddane szczegółowym badaniom historycznym, prawniczym i socjologicznym.

BIBLIOGRAFIA

AKTY PRAWNE

Ustawa o Yad Vashem przyjęta przez Kneset 19 sierpnia 1953 r. The Yad Vashem – Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Authority Law, 5713/1953.

OPRACOWANIA

- Bar D., *Holocaust and Heroism in the Process of Establishing Yad Vashem (1942–1970)*, „Dapim: Studies on the Holocaust” 30 (2016), no. 3, s. 166–190.
- Becker S.O., Grosfeld I., Grosjean P., Voigtländer N., Zhuravskaya E., *Forced migration and human capital: Evidence from post-WWII population transfers*, „American Economic Review” 110 (2020), no. 5, s. 1430–1463.
- Bejski M., „Righteous Among the Nations” [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 4, I. Gutman (ed.), New York–London 1990, s. 1279–1283.
- Bejski M., *Righteous among the Nations and Their Part in the Rescue of Jews* [w:] *Rescue Attempts During the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference*, I. Gutman, E. Zuroff (eds.), Jerusalem 1977, s. 627–647.
- Blutinger J.C., *Yad Vashem and the State of Holocaust Education in Israeli Schools in the 1960s*, „Jewish Social Studies: History, Culture, Society” 21 (2015), no. 1, s. 123–150.
- Braham R.L., *Rescue operations in Hungary: myths and realities*, „East European Quarterly” 38 (2004), no. 2, s. 21–57.
- Brog M., *Yad Vashem* [w:] *The Holocaust Encyclopedia*, W. Laqueur, J.T. Baumel (eds.), New Haven–London 2021, s. 607–701.
- Brojer W., *Majmonides o relacjach między żydami i gojami. Niewykorzystana szansa*, „Kwartalnik Historyczny” 123 (2016), nr 4, s. 763–776.
- Eck N., *The Rescue of Jews With the Aid of Passports and Citizenship Papers of Latin American States*, „Yad Vashem Studies” 1 (1957), s. 125–152.
- Fralon J.A. J.A., *A Good Man in Evil Times: The Story of Aristides de Sousa Mendes – The Man Who Saved the Lives of Countless Refugees in World War II*, New York 2000.
- Geber K., *Wobec Boga i zagłady: żydowskie życie religijne czasu Szoah*, „Collectanea Theologica” 60 (1990), nr 3, s. 61–73.
- Gensburger S., *The Righteous among the Nations as elements of collective memory*, „International Social Science Journal” 62 (2011), s. 135–146.
- Gilbert M., *The Righteous: The Unsung Heroes of the Holocaust*, New York 2003.

- Gross M.L., *Jewish rescue in Holland and France during the Second World War: Moral cognition and collective action*, „Social Forces” 73 (1994), no. 2, s. 463–496.
- Haska A., „Proszę Pana Ministra o energiczną interwencję”. Aleksander Ładoś (1891–1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo RP w Bernie, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 11 (2015), s. 299–309.
- Historia Polski w liczbach: ludność, terytorium*, A. Wyczański (oprac.), Warszawa 1993.
- Kabalek K., *The Commemoration before the Commemoration: Yad Vashem and the Righteous Among the Nations, 1945–1963*, „Yad Vashem Studies” 39 (2011), no. 1, s. 169–211.
- Kowalska-Leder J., *Pomaganie skazanym na Zagładę jako źródło destrukcji – na podstawie dokumentów osobistych Brandli Siekierkowej*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 8 (2012), s. 176–187.
- Lexikon der Gerechten unter den Völkern, Deutsche und Österreicher*, I. Gutman, D. Fraenkel, J. Borut (hrsgs.), Göttingen 2005.
- Levine H., *Kim pan jest panie Sugihara*, Warszawa 2002.
- Levine P.A., *Raoul Wallenberg in Budapest: Myth, History and Holocaust*, London 2010.
- Libionka D., *Polskie piśmiennictwo na temat zorganizowanej i indywidualnej pomocy Żydom (1945–2008)*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 4 (2008), s. 17–80.
- Lindsay M., „The Righteous Among the Nations”: Bonhoeffer, Yad Vashem and the Church, „Toronto Journal of Theology” 22 (2006), no. 1, s. 23–38.
- Majdanik P., *Tora dla narodów świata. Prawa noachickie w ujęciu Majmonidesa*, Warszawa–Toruń 2015.
- Mały rocznik statystyczny 1939*, S. Szulc (red.), Warszawa 1939.
- Medzini M., Sugihara Chiune, *Japan's only Righteous Among the Nation: Myths and Reality*, „Jahrbuch für Antisemitismusforschung” 30 (2021), s. 227–239.
- Musiał K., *Kto dopomoże Żydowi...*, Poznań 2009.
- Neštáková D., *Gisi Fleischmann – przywódczyni Żydów na Słowacji podczas II wojny światowej [w:] Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, M. Grądzka-Rejak, A. Namysło (red.), Katowice–Kraków–Warszawa 2017, s. 473–489.
- Paldiel M., *Diplomat Heroes of the Holocaust*, New Jersey 2007.
- Paldiel M., *Sheltering the Jews: stories of Holocaust rescuers*, Minneapolis 1996.
- Paldiel M., *The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews During the Holocaust*, New Jersey 1993.
- Paldiel M., *The Righteous Among the Nations at Yad Vashem*, „The Journal of Holocaust Education” 7 (1998), no. 1–2, s. 45–66.

- Paldiel M., *The Significance of Yad Vashem's "Righteous" Program* [w:] *Those who Dared: Rescuers and Rescued: a Teaching Guide for Secondary Schools*, A. Grobman (ed.), Los Angeles 1995, s. 15–18.
- Patek A., *Polacy sprawiedliwi pochowani na cmentarzu katolickim w Tel Awiwie-Jafie*, „*Studia Historyczne*” 59 (2016), nr 1, s. 59–75.
- Pazik A., *Migracje przymusowe jako instrument konsolidacji państwa narodowego w XX wieku. Przypadek wysiedleń Niemców z Polski po II wojnie światowej*, „*Kultura i Polityka*” 13 (2013), s. 131–152.
- Persak K., *Co dziś wiemy o niemieckich represjach za pomoc udzielaną Żydom?*, „*Zagłada Żydów. Studia i Materiały*” 16 (2020), s. 761–791.
- Semczyszyn M., Wichert W., *Polacy ratujący Żydów na terenie województwa nowogródzkiego podczas okupacji niemieckiej 1941–1944. Zarys problematyki* [w:] *Stan badań nad pomocą Żydom na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. Przegląd piśmiennictwa*, T. Domański, A. Gontarek (red.), Warszawa–Kielce 2022.
- Sielski A., *Sprawa Wallenberga*, Kraków 2002.
- Spector S., *Yad Vashem* [w:] *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 4, I. Gutman (ed.), New York–London 1990, s. 1681–1686.
- Steinfeldt I., *Commemorating the Righteous Among the Nations at Yad Vashem. The History of a Unique Program*, „*Diasporas. Circulations, migrations, histoire*” 21 (2013), s. 82–90.
- Sugihara Y., *Visas for Life*, San Francisco 1995.
- Tec N., *Righteous Among the Nations* [w:] *The Holocaust Encyclopedia*, W. Laqueur, J.T. Baumel (eds.), New Haven–London 2021, s. 569–574.
- Révész P., *Standing up to Evil: A Zionist's Underground Rescue Activities in Hungary*, Jerozolima 2019.
- Szita S., *Trading in Lives? Operations of the Jewish Relief and Rescue Committee in Budapest, 1944–1945*, Budapest–New York 2005.
- Szpytma M., *The Risk of Survival. The Rescue of the Jews by the Poles and the Tragic Consequences for the Ulma Family from Markowa*, Warszawa 2009.
- The Encyclopedia of the Righteous Among the Nations: Rescuers of Jews during the Holocaust*, vol. 1–8, I. Gutman (ed.), Jerusalem 2003–2007.
- Urynowicz M., *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie drugiej wojny światowej* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, A. Żbikowski (red.), Warszawa 2006, s. 209–364.
- Żbikowski A., *Karski*, Warszawa 2011.

STRONY INTERNETOWE

About The Righteous, <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-righteous.html> [dostęp: 11.03.2022].

Celmraugs Georg and Celmrauga Anna (Emmerich), <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=en&itemId=5339608&ind=0> [dostęp: 2.05.2022].

Diplomats Recognized by Yad Vashem: In Alphabetical Order, <https://www.holocaustrescue.org/diplomats-recognized-by-yad-vashem> [dostęp: 11.04.2022].

FAQs. The Holocaust Resource Center, <https://www.yadvashem.org/holocaust/faqs.html> [dostęp: 17.04.2022].

Forsstroem Lydia, <https://righteous.yadvashem.org/?searchType=all&language=en&itemId=4014864&ind=0> [dostęp: 2.05.2022].

Jewish Losses During The Holocaust: By Country, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/jewish-losses-during-the-holocaust-by-country> [dostęp: 16.04.2022].

Lentsman Polina, https://righteous.yadvashem.org/?searchType=righteous_only&language=en&itemId=4405645&ind=1 [dostęp: 2.05.2022].

Małowski M., *Grupa Ocalałych pisze do Yad Vashem. Chodzi o polskich dyplomatów*, <https://opinie.wp.pl/grupa-ocalalych-pisze-do-yad-vashem-chodzi-o-polskich-dyplomatow-6387637043328641a> [dostęp: 10.04.2022].

Martyrs' and Heroes Remembrance (Yad Vashem) Law 5713-1953, <https://www.yadvashem.org/about/yad-vashem-law.html> [dostęp: 11.03.2022].

Milestones, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestones.asp> [dostęp: 17.03.2022].

Names of Righteous by Country, <https://www.yadvashem.org/righteous/statistics.html> [dostęp: 8.03.2022].

The Commission for the Designation of The Righteous, <https://www.yadvashem.org/righteous/about-the-program/commission.html> [dostęp: 30.04.2022].

The Establishment of the Commission for the Designation of the Righteous, <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/milestone06.asp> [dostęp: 30.04.2022].

The Rescue of Denmark's Jews, <https://www.yadvashem.org/righteous/stories/the-rescue-of-denmark-jews.html> [dostęp: 19.04.2022].

The Righteous Among the Nations Database, <https://righteous.yadvashem.org/> [dostęp: 11.03.2022].

We Seek Your Help, <https://www.yadvashem.org/righteous/seek-your-help.html> [dostęp: 22.04.2022].

Unter der NS-Herrschaft ermordete Juden nach Land, https://www.bpb.de/fsd/centropa/ermordete_juden_nach_land.php [dostęp: 18.04.2022].

Wörl Ludwig, https://righteous.yadvashem.org/?search=M.31.2/1&searchType=righteous_only&language=en&itemId=4018265&ind=0 [dostęp: 11.03.2022].
